

I. KANT: SVOBODA – MORÁLKA – NÁBOŽENSTVÍ

Rozhovor Jakuba Sirovátky
s Maximilianem Forscherem
a Rudolfem Langthalerem

Ve dnech 20.–22. září 2023 se na katolické universitě v rakouském Linci konala mezinárodní konference s názvem „Svoboda – morálka – náboženství. Kantova filosofie náboženství – nabídka a výzva pro dnešek“. Konference se konala k počtu dvou kantovských badatelů, kteří se ve svých dílech zasloužili o zviditelnění Kantovy filosofie náboženství a v roce 2023 oslavili významná životní jubilea.

Profesor Maximilian Forscher, který se dožil 80 let, je emeritním profesorem filosofie university v Erlangen. Forscher se ve svých publikacích zaměřuje především na myšlení stoiků, na filosofii Tomáše Akvinského a na dílo Immanuela Kanta. Spolu s Otfriedem Höffem, Wilhelmem Vossenkuhlem a Christophem Hornem je také spoluautorem úspěšného díla *Lexikon der Ethik* (München 2023, osmé vydání). Forscherova poslední publikace *Praktische Philosophie bei Kant. Metaphysik und moralisches Selbstverständnis* (Darmstadt 2022) je jistým shrnutím jeho zájmu o Kantovu praktickou filosofii a filosofii náboženství.

Profesor Rudolf Langthaler, narozený v roce 1953, je emeritním profesorem filosofie Katolické theologické fakulty Vídeňské university a čestným doktorem university ve Freiburgu v Breisgau. Spolu s Michaelem Hoferem vydává *Wiener Jahrbuch für Philosophie*. Známým se stal svým kritickým a dlouholetým dialogem s Jürgenem Habermasem na téma Kantovy filosofie náboženství. Tato diskuse je zdokumentována v několika dílech Langthaler a Habermase. Dokladem jsou dvě poslední Langthalerovy publikace: *Aufklärung und Religion. Perspektiven der kantischen Religionsphilosophie* (Weilerswist 2023) a kniha vytvořená spolu s Hansem Schelshornem, *Okzidentale Konstellationen zwischen Glauben und Wissen. Beiträge zu Jürgen Habermas' Auch eine Geschichte der Philosophie. Mit einer Replik von Jürgen Habermas* (Darmstadt 2023).

V návaznosti na uvedenou konferenci vznikl i následující rozhovor.

Jak jste se dostal do kontaktu s Kantovou filosofií a co vás ovlivnilo, že jste se Kantově filosofii intenzivně věnoval po celý život?

Maximilian Forschner: Pocházím ze sedlácké rodiny a z venkovského, katolictvím ovlivněného regionu. Bezprostředně po druhé světové válce pro mě neexistovala jiná cesta k vyššímu vzdělání než přes církevní instituce. Internátní vzdělání, které se vyznačovalo posttridentským jezuitským duchem, mi poskytlo na jedné straně široké spektrum naší kulturní tradice. Na druhé straně bylo vedeno přísně hierarchickou církevně-náboženskou autoritou, která ve mně hned od počátku studia katolické teologie vzbuzovala silnou protikladnou potřebu samostatného myšlení. Již v prvním semestru v roce 1962 se mými stálými společníky staly Kantův text *Co je osvícenství?*¹ a některé jeho další texty. Po dokončení studia teologie jsem začal s druhým studiem, a sice studiem filosofie, s jasným a pak také uskutečněným záměrem udělat doktorát na téma Kantovy myšlenky autonomie. Od roku 1962 jsem se tedy nepřetržitě Kantovým dílem zabýval. Nikdy však pro mě Kantova filosofie nepředstavovala ve svých podstatných rysech „nepřekonatelnou pravdu“. Vedle Kanta pro mě měli vždy stejnou váhu velcí autoři a školy antiky, vrcholného středověku i novověku. Ano, byl jsem a zůstávám přesvědčen, že Kantovo dílo nelze adekvátně pochopit bez přihlídnutí k široké a diferencované filosofické tradici a že rozhodně vyžaduje srovnání a uvedení do širších souvislostí.

Rudolf Langthaler: Můj kontakt s Kantovou filosofií zpočátku zprostředkoval můj učitel filosofie na Vídeňské universitě, profesor Erich Heintel; ten také nasměroval mou pozornost a zájem zejména na Kantovu etiku a filozofii náboženství, což pak ještě posílila jejich kritická recepce v německém idealismu... Můj raný studentský kontakt s Kantem podpořila následující štěstná náhoda: hned na začátku studia jsem si od jednoho studenta medicíny koupil vydání Kanta od W. Weischedela – tento student si ono vydání objednal poštou, přičemž si ale popletl kupní cenu, přepočítal totiž rakouskou měnu šilink na německou marku (což byla sedminásobná cena!). To pro něj bylo příliš drahé, a tak jsem od něj toto Kantovo vydání za cenu pro mě velmi výhodnou odkoupil. Toto vydání používám dodnes – bohužel je však již ve velmi opotřebovaném stavu...

¹ I. Kant, *Zodpovězení otázky: Co je osvícenství?*, in: týž, *Studie k dějinám a politice*, uspořádali M. Sobotka a K. Novotný, Praha 2013, str. 148–154.

V roce 2011 vydal Reinhard Brandt knihu o Kantovi s názvem Co přetrvává?² V tomto roce, tedy v roce 2024, uplyne 300 let od narození Immanuela Kanta. I když je otázka formulována příliš široce: Co podle vás osobně zůstává na Kantově díle inspirativní a poučné dodnes?

M. F.: Otázka, co z Kantova díla dodnes přetrvávalo, možná není šťastná. Jistě, v Kantově díle jsou rovněž věci, které jsou dobově podmíněné, překonané a také zjevně mylné. Nicméně stejně jako dílo Platóna, Aristotela, Tomáše Akvinského a několika dalších novějších filosofů je natolik myšlenkově bohaté a hluboké, že nepochybně přetrvá a bude působit inspirativně, dokud budou existovat lidé, kteří o sobě a o světě přemýšlejí zásadním způsobem a nevyhýbají se metodickému „úsilí o pojem“. Kant se radikálně, komplexně a metodicky ptá, co je třeba považovat za rozumné a rozumově zdůvodněné s ohledem na různé oblasti názorů a vědění a nároků na platnost, které my lidé vznášíme. Pokud to chápu správně, byl Kant první, kdo se pokusil kompetentně pochopit a podat výstižnou a exemplární odpověď na otázku, co znamená moderní přísná, na realitě založená věda, co dokáže vykonat a kde leží její základní limity. Příkladným způsobem zformuloval určité chápání mravnosti a určité chápání práva z hlediska jeho struktury, předpokladů a implikací, chápání, které je dodnes mimořádně rozšířené a účinné (byť většinou ve zkratkovité podobě). Svému pohledu na svět a svému pochopení sebe sama, které si činí ne právě skromný nárok na rozumovou universalitu, se s obdivuhodnou důsledností pokusil dát metafyzický (sekularizovaný platónsko-křesťanský) rámec a ukotvení, jež je schopno dodat jistotu a stabilitu osvícenskému, ve vzduchoprázdnu se pohybuujícímu absolutnímu nároku morálky. Do jaké míry může tento rámec a toto ukotvení působit stabilizujícím způsobem i dnes, po filosofických erupcích, přelomech a destrucích 19. a 20. století, je jiná otázka; tuto otázku si v každém případě musí každý rozhodnout sám za sebe. Kant jako metafyzik však zůstane nepochybně i nadále v mnohém inspirující, poučný, a jistě i provokující, zejména proto, že filosofie, která si již neklade metafyzické otázky a nezabývá se jimi, se stává nudnou, ne-li (jako pouhá specializovaná disciplína) do značné míry společensky zbytečnou.

² R. Brandt, *Immanuel Kant – Was bleibt?*, Hamburg 2011.

R. L.: Podle mého názoru zůstávají Kantovy vůdčí otázky filosofie stále aktuální: „Co mohu vědět?“, „Co mám dělat?“, „V co smím doufat?“.³ První otázka – ve smyslu „kritiky rozumu“ (1) – odkazuje na základní hranice (a nikoli pouze na vždy předběžné meze!) našeho poznání a oprávněnosti lidského poznání – to znamená i na radikální kritiku tradiční „dogmatické metafyziky“; je také zaměřena především na otázky, „které nemůže odmítnout, ... avšak nemůže na ně ani odpovědět, protože překračují veškeré možnosti lidského rozumu“⁴ (míněná je především Bůh, svoboda a nesmrtelnost duše). Naproti tomu otázka „Co mám dělat?“ (2) se týká v neposlední řadě sporného problému „autonomie vůle“, který funguje jako princip slavného kategorického imperativu a universalistické morálky. Jde tedy také o otázku zdůvodnění morálních norem, jakož i o problém možnosti svobody (vzhledem k nepřetržitě „kauzalitě v přírodě“) – to jsou otázky, které hrají důležitou roli i v současných debatách v tzv. neurofilosofii, kde je svoboda často odmítána jako pouhá iluze (jako pouhý „dobrý pocit“). V otázce „V co smím doufat?“ (3) jde o dvě věci: za prvé o zdůvodnění „rozumné naděje“ v náboženství, které odmítá všechny pověry (také ve smyslu kantovského programu: „Musel jsem zrušit vědění [tj. ukázat jeho omezení, nikoli je odstranit!], abych získal místo pro víru.“)⁵ Jde ale také, za druhé, o historicko-filosofickou otázku možného pokroku lidského druhu, tedy o otázku, zda „lidský rod neustále postupuje k lepšímu“ – tj. jak si lze pokrok k lepšímu představit bez iluzí a zaslepenosti vůči nesmírně krvavým dějinám lidstva a zda v něj lze oprávněně doufat. Kantův pozdní traktát *K věčném míru*⁶ si zde ještě zaslouží zvláštní pozornost...

Inspirativní a poučné zůstává samozřejmě také Kantovo založení demokracického právního státu a „kosmopolitismu“, stejně jako založení „Spojených národů“, jeho rozlišení principů ústavního, mezinárodního a „světoobčanského práva“, jeho význam pro „Všeobecnou deklaraci lidských práv“ a „nedotknutelnost důstojnosti osoby“ atd.

³ I. Kant, *Kritika čistého rozumu*, přel. J. Loužil ve spolupráci s J. Chotašem a I. Chvatíkem, Praha 2001, B 833, str. 479.

⁴ Viz k tomu I. Kant, *Kritika čistého rozumu*, A VII, str. 510.

⁵ Tamt., B XXX, str. 25.

⁶ I. Kant, *K věčnému míru. Filosofický projekt*, in: týž, *Studie k dějinám a politice*, uspořádal M. Sobotka a K. Novotný, Praha 2013, str. 103–147.

Pane Forschnere, kromě Kanta jste se intenzivně zabýval také stoicismem a myšlením Tomáše Akvinského. Jak ovlivnila stoická etika Kantovu praktickou filozofii? Pokud tomu dobře rozumím, Kant se nakonec ve svém zralém postoji od stoické etiky distancoval. Jaké měl pro to důvody?

M. F.: Kant byl obeznámen se základními postoji helénistických škol prostřednictvím učebnic a znalostí Ciceronových a Senekových spisů. Stoická etika je radikální etikou rozumu; taková je rovněž Kantova „zralá“ etika. Stoická etika je radikální etikou ctnosti; opět stejně jako Kantova „zralá“ etika. V těchto ohledech měli stoikové na Kantovu „zralou“ etiku nepochybně vliv a byli mu vzorem. Ve vývojové fázi své „kritické“ morální filosofie Kant rozebírá základní principy epikurejského, stoického a (pro něj vpravdě) křesťanského stanoviska a rozhoduje se pro to „křesťanské“. Epikurejská pozice pro něj nepřichází v úvahu, protože morálku neoprávněně chápe instrumentálně, jako nástroj pro dosahování životního cíle, který je ovšem určen mimomorálně. Stoický postoj Kant odmítá, protože podle něj tento postoj mylně tvrdí, že pouhé uskutečňování mravnosti činí člověka dokonale šťastným. Pouze křesťanské stanovisko uznává a bere v úvahu, že mravnost a lidské štěstí pramení z rozličných zdrojů, totiž morálka z čistě rozumových zdrojů a štěstí z empirických zdrojů; že morálku je třeba nade vše respektovat a praktikovat pro ni samotnou, ale že také dává důvod k oprávněné naději, že ti, kdo jsou štěstí hodni, šťastní také jednou budou. Skrze tuto podmínku, kdy člověk musí ukázat, že je hoden být šťastný (tj. že žije mravně), je rovněž ukončeno veškeré sobectví a nadvláda (smyslových) sklonů. Stoická etika je podle Kanta ve své podstatě přepjatě domyšlivá a přehnaná ve svých nárocích: příliš přetěžuje lidské možnosti, přeceňuje bezprostřední vliv ctnosti na štěstí, nebere vážně možné, a často i skutečné utrpení spravedlivých na tomto světě.

Pane Forschnere, v čem byste viděl největší příbuznost nebo obsahovou shodu mezi Tomášem Akvinským a Kantem? Existuje mezi oběma mysliteli blízkost co do obsahu jejich filosofie?

M. F.: Kant samotného Tomáše nečetl, to nepatřilo do jeho horizontu vzdělání. Byl však součástí tradice, která ho ovlivnila prostřednictvím (především španělské) pozdní scholastiky a současné (především německé) školské filosofie. Kant sdílí s Tomášem podstatné rysy křesťanského pohledu na Boha a svět, myšlenku jediného, vševědoucího,

všemohoucího a nadmíru dobrého či spravedlivého Boha, i když už ne v teoretickém modu zdůvodnění a tvrzení, ale v praktickém modu rozumové víry. Dále s Tomášem sdílí představu stvoření světa transcendentním Bohem, představu člověka jako Božského obrazu a koruny stvoření, k němuž směřuje vše pozemské, a myšlenku, že Bůh je nakonec zárukou uskutečnění nejvyššího dobra, v němž se vposled shodují mravnost a štěstí. Obsahově jsou si blízcí i v antropologii (člověk je ve svých dispozicích a sklonech směsicí dobra a zla) a s ohledem na mnohé konkrétní právní a morální normy (např. v manželském právu, sexuální morálce, zákazu sebevraždy atd.).

Pane Langthaler, již léta vedete kritický dialog s Jürgenem Habermasem o Kantově filosofii náboženství. Co je jádrem tohoto dialogu? Jaké jsou základní body vaší kritiky Habermasovy interpretace Kantovy filosofie náboženství? Co konkrétně byste chtěl zdůraznit ve vztahu k Habermasově interpretaci Kantovy pozice?

R. L.: Na tuto otázku je obtížné odpovědět v potřebné stručnosti (v tomto ohledu mohu odkázat na svazek: Rudolf Langthaler – Johann Schelkshorn (vyd.), *Okzidentale Konstellationen zwischen Glauben und Wissen. Beiträge zu Jürgen Habermas' Auch eine Geschichte der Philosophie. Mit einer Replik von Jürgen Habermas*, Darmstadt 2023). Moje kritika se točí především kolem (a) Habermasova chápání a kritiky kantovské nauky o nejvyšším dobru a kolem (b) jeho chápání kantovské „rozumové víry“, která s ní souvisí.⁷

(a) Podle mého názoru není Kantovo zaměření na nejvyšší dobro „bolavým místem Kantovy morální teorie“, jak tvrdí Habermas. Tento soud nedokáže dostát ani Kantovu takzvanému „morálně konzistentnímu způsobu myšlení“. Proto také příspěvek k vytvoření nejvyššího dobra není předmětem nepovolené „rozšířené morální teorie“. Podle mého názoru také neplatí, což Habermas kritizuje, že se v „rámci deontologické morální filosofie překvapivě objevuje pojem nejvyššího dobra“ a „prosazování nejvyššího dobra ... je kvalifikováno jako morální povinnost“, kterou Habermas odmítá jako údajně problematickou, „přebujelou superpovinnost“. Habermas patrně chápe praktický rozum příliš úzce jako

⁷ K Habermasově kritice Kantovy praktické filosofie viz J. Habermas, *Auch eine Geschichte der Philosophie*, 2, *Vernünftige Freiheit. Spuren des Diskurses über Glauben und Wissen*, Berlin 2019, str. 298–374.

„žádací mohutnost rozumných konečných bytostí“, která se jako „mohutnost účelů“ podle Kanta nevycerpává jednoduše v morálním principu (který je jako podmínka jistě nezbytný!).

(b) Také Habermasem diagnostikovaná kompenzace motivační slabosti rozumové morálky jako nutného „povzbuzení vlastních sil“ je sotva skutečným základem kantovské rozumové víry, a proto ji nelze kritizovat jako její „slabou kognitivní vycpávku“. Tím spíše, že Kantova etikotheologie zjevně mívá na něco jiného než na pouhý motivační aspekt povzbuzení k morálnímu jednání. Kompenzace mravní slabosti motivace jako odstranění mravní překážky tudíž v žádném případě není rozhodující pro Kantovu nauku o postulátech, orientující se na morálně prikazovaný „konečný cíl praktického rozumu“.

Vy jste se oba rovněž obsáhle zabývali Kantovou filozofií náboženství. Hodnocení Kantovy filosofie náboženství se rozchází i v kantovském bádání. Jak to vidíte vy? Může Kantova filosofie náboženství významným způsobem přispět i k současným aktuálním debatám?

M. F.: Nejsem odborníkem na současnou filozofii náboženství a její debaty. Domnívám se však, že Kantova filosofická cesta k náboženství skrze určité morální sebechápání a za pomoci jeho racionálního výkladu je nejen schůdná, ale pro mnoho lidí i dnes stále nejschůdnější. Alternativní cesty vedly a vedou přes zkušenost krásy a řádu přírody, přes zkušenost a vědomí radikální nahodilosti, přes konkrétní náboženské pocity, intuice a praktiky, přes estetickou zkušenost a uměleckou praxi atd. Silná orientace na moderní přírodní vědy, formování a utváření našeho životního prostředí skrze tyto vědy, technika založená na vědeckých poznacích se svými všudypřítomnými produkty a procesy: to vše tyto cesty pro mnoho dnešních lidí zpřístupnilo. Morální sebechápání se zdá být jedinou cestou k nalezení přístupu k absolutnu, k absolutně dobrému, hodnotnému a zavazujícímu. Na tuto cestu se zaměřil Kant. Je však třeba mít na paměti, že jeho smysl pro kult a rituál, pro estetický prožitek a v neposlední řadě i pro hudbu byl poněkud jednostranný a v některých ohledech nedostatečně rozvinutý.

R. L.: Domnívám se, že filosofie náboženství je v bádání o Kantovi z velké části, a podle mého názoru neprávem, marginalizována nebo zcela ignorována. Jako jeden symptomatický příklad lze uvést, že hlavní Mezinárodní kantovský kongres, který se bude konat tento rok v Bonnu a který je věnován Kantovu projektu osvícenství, se hodlá programově zaměřit na otázky politiky, ačkoli Kant výslovně kladl hlavní smysl osví-

cenství „především do záležitostí náboženství“⁸ a i pozdní Kant označuje „náboženství za nejdůležitější záležitost člověka“.⁹ Právě tyto ústřední aspekty Kantova myšlení (které je vedeno nevyvratitelným „zájmem rozumu“, jež se v něm projevuje) jsou však – a to i v přímé debatě s Kantem! – často opomíjeny...

Kant tvrdí, že „etika vede nevyhnutelně k náboženství“.¹⁰ Jak této tezi rozumíte? Proč musí být etika doplněna náboženstvím?

M. F.: Právě konkrétní podoba kantovské etiky vede nevyhnutelně k náboženství, konkrétně ke kantovské podobě rozumového náboženství. Myslím, že je to koherentní a konzistentní. Co mi připadá nedůsledné a nesourodé, ne-li nepoctivé, a v každém případě dlouhodobě neudržitelné, je dnes rozšířená snaha zbavit Kantovu etiku jejího náboženského rozměru a považovat okleštěnou formu Kantovy etiky v praxi za jakousi náhražku náboženství. Kantova etika však není jedinou formou filosofické etiky. Existují významné filosofické alternativy v aristotelské, starověké akademicko-skeptické, stoické, a dokonce epikurejské tradici (až po vysloveně ušlechtilou variantu etiky Johna Stuarta Milla). Zda a do jaké míry jsou tyto alternativy podobně nasycené zkušeností, konzistentní, věrohodné a životaschopné jako alternativa Kantova, by bylo třeba přesně a nestranně prozkoumat. Bylo by také nutné prozkoumat, zda a do jaké míry „nevyhnutelně“ obsahují náboženský rozměr, nebo zda se bez něj mohou zcela obejít. Pro historika filosofie je vždy nutný skeptický odstup ve vztahu k alternativám a má úkol představit je posluchači či čtenáři co nejpřesněji a nejsilněji. Každý se musí rozhodnout sám (jako člověk myslící sám za sebe) podle co nejobjektivnějších, diferencovaných a věrohodných kritérií, kterou filosofií považuje za nejpřiměřenější pro život a kterou si vybere.

R. L.: Podle Kanta (ve smyslu jeho kritiky rozumu) je zkratkovité ztotožňovat rozumové zdůvodnění s teoretickou prokazatelností Boha, protože podle Kanta „ne všechno, co nelze prokázat na nejvyšším stupni, je povrchní“.¹¹ „Bůh existuje“ sice zůstává „teoretickou, ale jako takovou

⁸ I. Kant, *Zodpovězení otázky: Co je osvícenství?*, str. 154.

⁹ I. Kant, *Opus postumum*, Akademie Ausgabe XXII, str. 510.

¹⁰ I. Kant, *Náboženství v hranicích pouhého rozumu*, přel. K. Šprunk, Praha 2013, BA IX, str. 52 n.

¹¹ I. Kant, *Reflexion 2445*, Akademie Ausgabe XVI, str. 371.

však nedokazatelnou větou“.¹² Navzdory této teoretické nedokazatelnosti existence Boha, kterou Kant neochvějně zastává, je nicméně možné se přesvědčit o smysluplnosti a „závažnosti“ víry v Boha, tj. že „Bůh není blud“.¹³ Podle teoretického užití rozumu je existence Boha pouze „možná“, ale podle praktického užití rozumu je její přijetí „morálně nutné“ z „naléhavých“ důvodů.¹⁴ Proto Kant navzdory své kritice důkazů Boží existence zůstal věrný i své kritice „ateismu, volnomyšlenkářského bezvěrectví, blouznilství a pověry...“, a konečně také... „skepticismu“.¹⁵ Kantovo základní stanovisko je jednoduché myšlenkově pojmut, a proto je také srozumitelné „obyčejnému člověku“. Bůh je možnou, dokonce rozumově nutnou představou, o *existenci* Boha však nelze vědět nic. Ovšem z morálních důvodů, a také proto, abychom se vyhnuli hrozícímu „zoufalství rozumu v sobě samém“,¹⁶ je třeba doufat, že existující nespravedlnost nemá v „běhu světa“ konečné poslední slovo. A to právě proto, že to není – se souhlasem! – myslitelné, jinými slovy že není možné s tím souhlasit... Věta „Existuje Bůh, tedy existuje nejvyšší dobro ve světě“,¹⁷ je věta, která jako taková „je přijatelná pouze v praktickém vztahu“, tj. měla by vyplynout pouze z morálky – tedy „je morálně (!) nutné přijmout existenci Boha“.¹⁸ Tímto způsobem Kant slavně propojil otázky „Co mohu vědět?“ a „V co (mám a) smím doufat?“¹⁹ protože podle Kantovy střízlivé teze „zanikne-li spravedlnost, nemá už žádnou cenu, že lidé žijí na zemi...“.²⁰

Přeložil Jakub Sirovátka

¹² I. Kant, *Kritika praktického rozumu*, přel. J. Loužil, druhé, upravené vydání připravili J. Kuneš a M. Sobotka, Praha 2022, A 220, str. 123.

¹³ I. Kant, *Reflexion* 6220, Akademie Ausgabe XVIII, str. 510.

¹⁴ Viz k tomu I. Kant, *Kritika praktického rozumu*, A 226 n, str. 126 n.

¹⁵ I. Kant, *Kritika čistého rozumu*, B XXXIV, str. 27.

¹⁶ I. Kant, *Welches sind die wirklichen Fortschritte, die die Metaphysik seit Leibnizens und Wolffs Zeiten in Deutschland gemacht hat?*, A 188, Akademie Ausgabe XX, str. 327.

¹⁷ I. Kant, *Náboženství v hranicích pouhého rozumu*, BA IX, str. 52.

¹⁸ I. Kant, *Kritika praktického rozumu*, A 226, str. 126.

¹⁹ I. Kant, *Kritika čistého rozumu*, B 833.

²⁰ I. Kant, *Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, B 227, Akademie Ausgabe VI, str. 332.